

بررسی میزان توجه به حقوق ملت در محتوای کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی^۱

حسین رحمت‌الهی^۲

رضوان حکیم‌زاده^۳

کمال درانی^۴

سیدموسی علیزاده طباطبایی^۵

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی میزان توجه به حقوق ملت در محتوای کتاب‌های درسی مدارس جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد. حقوق ملت جزئی از حقوق بشر است که توسط دولت و از طریق قانون اساسی به رسمیت شناخته شده است؛ لذا انتظار توجه به آن از طریق آموزش و پرورش رسمی وجود دارد. پژوهش حاضر از نوع زمینه‌یابی بوده و در دو مرحله انجام شده است: مرحله اول شامل مطالعه پیشینه و مبانی اساسی حقوق ملت از دیدگاه صاحب‌نظران و متخصصین موضوع، و همچنین بررسی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران برای استنباط و استخراج مؤلفه‌های اساسی حقوق ملت می‌باشد که با روش تحلیلی و با استفاده از منابع مستند و مکتوب انجام شده است. مرحله دوم شامل تحلیل محتوای برنامه‌های درسی می‌باشد و در این مرحله میزان همخوانی این برنامه‌ها با مؤلفه‌های اساسی حقوق ملت مورد بررسی قرار گرفته است. جامعه آماری این پژوهش را کلیه کتاب‌های تعلیمات اجتماعی و جامعه‌شناسی مراحل آموزش رسمی در ایران (قبل از دانشگاه) تشکیل می‌دهند که توسط وزارت آموزش و پرورش تدوین شده است. برای تجزیه و تحلیل نتایج به دست آمده، از روش‌های توصیفی و استنباطی آماری استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد کتاب‌های درسی فعلی تا وضعیت مطلوب از نظر توجه به آموزش حقوق ملت فاصله دارند. گرچه برخی از مؤلفه‌های حقوق ملت مانند حق مشارکت در تعیین سرنوشت مورد توجه قرار گرفته‌اند، اما اکثر آن‌ها مانند حقوق و آزادی‌های فکری، به‌طور مطلوب مورد توجه قرار نگرفته‌اند.

کلید واژه‌ها: حقوق بشر، برنامه‌های درسی، حقوق ملت، آموزش حقوق.

^۱ تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۶/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۱۰/۲۹

^۲ . استادیار حقوق عمومی، دانشگاه تهران (پردیس قم). (نویسنده مسئول)

^۳ . استادیار دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران.

^۴ . دانشیار دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران.

^۵ . کارشناس ارشد حقوق عمومی، دانشگاه تهران (پردیس قم).

مقدمه

آشنایی و آگاهی مردم از حقوق اساسی خود اولین گام در جهت برخورداری یکسان همه شهروندان از حقوقشان است. با وجود این که شیوه‌های متعددی برای آگاه نمودن شهروندان از حقوقشان وجود دارد، ولی مؤثرترین و مطمئن‌ترین راه آموزش و توجه به حقوق ملت در برنامه‌های درسی مدارس است؛ زیرا نظام تعلیم و تربیت رسمی محملی برای پرورش شهروندانی آگاه، مسئول، مستقل و تأثیرگذار می‌باشد و در همه این موارد آموزش صحیح می‌تواند حکم پیشگیری اولیه را داشته باشد. برنامه‌های درسی می‌توانند جایگاهی مناسب برای ارائه دانش، تغییر نگرش و آموزش مهارت‌هایی باشند که به دانش آموزان - که بزرگسالان و تصمیم‌گیرندگان آینده خواهند بود - کمک نماید، تا بتوانند با آگاهی از حقوق خود فرصت‌های بهتری را در جهت بهره‌مندی از زندگی سالم داشته باشند.

گرچه تلقی‌های مختلفی از دامنه و گستره حقوق اساسی وجود دارد، اما می‌توان حقوق تصریح شده در قوانین اساسی را به‌عنوان حقوقی که به‌صورت متقابل مورد قبول و تأیید دولت و ملت می‌باشد در نظر گرفت. از آنجا که در جمهوری اسلامی ایران، دولت متولی اصلی آموزش و پرورش شهروندان است و به تبع آن برنامه‌های درسی نیز به‌صورت متمرکز از سوی دولت تهیه و کتاب‌های درسی توسط دولت مشخص و تألیف می‌شود، بررسی کتاب‌های درسی از جهت توجه به حقوق ملت می‌تواند بیانگر میزان اهتمام دولت به آگاه کردن شهروندان از حقوقشان تلقی شود.

بررسی وضعیت موجود کتاب‌های درسی از این جهت مهم است که تصویر دقیقی از کم و کیف توجه به این مضامین فراهم می‌نماید و می‌تواند به‌عنوان بررسی وضعیت موجود، بینش لازم را برای برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران مربوط برای تصمیم‌گیری در جهت ایجاد تغییرات مطلوب فراهم نماید. با توجه به اهمیت موضوع و از آنجا که تاکنون تحقیقی در این زمینه انجام نشده، می‌توان از یافته‌های این تحقیق برای تبیین دقیق وضع موجود و ارائه راه کارهای عملی برای رسیدن به وضعیت مطلوب بهره گرفت. با توجه به این که در این پژوهش میزان توجه به آموزش و آگاه کردن شهروندان از حقوق اساسی آن‌ها از طریق برنامه‌های درسی مدنظر می‌باشد، سعی خواهد شد تا با تطبیق انواع حقوق و آزادی‌های به رسمیت شناخته شده برای شهروندان با مواردی که در قانون اساسی و یا قوانین موضوعه جمهوری اسلامی مدنظر می‌باشد، مواردی استخراج شود که انتظار طرح مباحث مربوط به آن در نظام تعلیم و تربیت رسمی وجود دارد. مهم‌ترین منبع حقوق و آزادی‌های عمومی در حقوق کشور ما، قانون اساسی است. آزادی‌های عمومی اتباع ایرانی زیر عنوان حقوق ملت از اصل نوزدهم تا اصل چهل و دوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران معین و مقرر شده است.

هدف پژوهش

هدف کلی پژوهش حاضر بررسی تحلیلی میزان توجه به حقوق ملت در محتوای کتاب‌های درسی نظام رسمی آموزش ایران است. در این راستا اهداف جزئی پژوهش پیش رو شامل موارد ذیل می‌شود:

- شناسایی مفاهیم و مؤلفه‌های حقوق ملت مصرح در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران؛

- مقایسه میزان توجه به هریک از حیطه‌های حقوق ملت شامل حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی، حقوق و آزادی‌های فکری، حقوق، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، حقوق بشر در موارد خاص در محتوای کتاب‌های درسی نظام آموزش رسمی کشور؛
- مقایسه میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌ها در حیطه‌های چهارگانه حقوق اساسی در کتاب‌های درسی؛
- تبیین وضعیت موجود کتاب‌های درسی از نظر توجه به حقوق ملت و مشخص کردن مواردی که باید در محتوای کتاب‌های درسی به آن‌ها توجه بیش‌تری شود؛
- ارائه راهکارهایی جهت توجه بیش‌تر و گنجانیدن آموزش حقوق ملت در نظام تعلیم و تربیت رسمی.

سؤالات پژوهش

۱. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران چه مواردی تحت عنوان حقوق ملت تصریح شده است؟
۲. آیا در میزان توجه به حیطه‌های چهارگانه حقوق ملت در محتوای کتاب‌های درسی تفاوت معناداری وجود دارد؟
۳. آیا در میزان توجه به هریک از مؤلفه‌های حقوق ملت در درون هریک از حیطه‌های چهارگانه تفاوت معناداری وجود دارد؟
۴. تا چه میزان به هر یک از مؤلفه‌های حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی در محتوای کتاب‌های درسی مدارس به صورت متوازن توجه شده است؟
۵. تا چه میزان به هر یک از مؤلفه‌های حقوق و آزادی‌های فکری در محتوای کتاب‌های درسی مدارس به صورت متوازن توجه شده است؟
۶. تا چه میزان به هریک از مؤلفه‌های حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در محتوای کتاب‌های درسی مدارس به صورت متوازن توجه شده است؟
۷. تا چه میزان به هر یک از مؤلفه‌های حقوق بشر در موارد خاص در محتوای کتاب‌های درسی مدارس به صورت متوازن توجه شده است؟

جامعه آماری پژوهش

جامعه آماری این پژوهش را کلیه کتاب‌های تعلیمات اجتماعی و جامعه‌شناسی مراحل آموزش رسمی در ایران (قبل از دانشگاه) تشکیل می‌دهند که در سال ۱۳۸۶ توسط وزارت آموزش و پرورش تهیه شده است.

حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

نمونه مورد بررسی شامل ده کتاب تعلیمات اجتماعی از سوم ابتدایی تا پیش‌دانشگاهی است با توجه به هدف تحقیق و روش آن که عمدتاً کیفی است، نمونه‌گیری در راستای سؤالات تحقیق می‌باشد. مجموعه کتاب‌های مورد توجه نظر به این که روش پژوهش حاضر کیفی است، نمونه پژوهش هدفمند بوده و مواردی انتخاب می‌شود که توقع طرح مباحث یادشده در آن‌ها وجود دارد. لذا مجموعه کتاب‌های علوم اجتماعی مقاطع ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان به‌عنوان نمونه پژوهش انتخاب شده است.

روش و ابزار جمع آوری اطلاعات

در قسمت بررسی مبانی نظری روش جمع آوری اطلاعات، تهیه فیش‌برگ‌هایی بود که با توجه به تحلیل کیفی منابع موجود شامل مثال‌ها، شواهد و مدارکی بود که در رابطه با هر یک از موارد مرتبط با حقوق ملت تألیف شده بود. برای استخراج فراوانی‌ها مفاهیم مربوط به حقوق ملت در کتاب‌های درسی دوره‌های راهنمایی از جدول تحلیل محتوا استفاده شده است. این جدول شامل چهار مفهوم کلیدی و هر مفهوم شامل تعدادی مؤلفه است که جمعاً سی یک مؤلفه را در بر می‌گیرد.

روش‌های آماری تجزیه و تحلیل نتایج

برای تجزیه و تحلیل نتایج به دست آمده از روش‌های توصیفی و استنباطی آماری استفاده شده است.

مروری بر مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در تعریف حقوق اساسی ملت می‌توان گفت که این حقوق همانا انتقال ارزش‌های حقوق بشری به درون میثاق‌های قانونی و حقوقی است. به عبارت دیگر، حقوق اساسی چیزی نیست جز برگردان ارزش‌های حقوق بشری به صورتی از حقوق مشخص و مدون و تصویب آن‌ها در قوانین اساسی کشورهای گوناگون. بدین سان است که حقوق اساسی مصرح در قانون اساسی یک کشور، معیاری برای میزان وفاداری آن کشور به رعایت موازین حقوق بشر به دست می‌دهد. برای روشن تر شدن موضوع، نمونه‌ای ذکر می‌کنیم: حق آزادی فرد و برابری میان انسان‌ها، جزء حقوق بشر، در شکل انتزاعی آن است. برگردان و صورت مشخص آن در قوانین اساسی کشورهای دموکراتیک، حق انتخابات آزاد است. در این رابطه است که روشن می‌شود که انتخابات آزاد نه فقط به مثابه حق تعیین سرنوشت سیاسی، حق افراد را برای مشارکت سیاسی فراهم می‌آورد، بلکه همچنین به عنوان عنصری بنیادگذار یا مؤسس در نظام سیاسی، غیر قابل چشم‌پوشی است (مجددی خلیل، ۲۰۰۸).

رشد و تفکر درباره حقوق و آزادی‌های عمومی در سده‌های اخیر، تأکید پی در پی بر آن در میثاق‌های بین‌المللی و رسوخ این اندیشه در قوانین اساسی کشورها، این موضوع را به صورت یکی از مسائل مهم جهانی در آورده است. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، در اصول متعدد فصل سوم (اصول ۱۹ تا ۴۲) و برخی اصول دیگر جایگاه ویژه‌ای برای حقوق مدنی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مردم قائل شده و در اصل نهم، آزادی را یکی از محورهای اصلی و غیر قابل سلب نظام سیاسی کشور قرار داده است.

دسته‌بندی حقوق ملت

قاضی (۱۳۸۳) مهم‌ترین حقوق فردی و آزادی‌های مندرج در شبکه حقوق داخلی کشورها را در چهار عنوان کلی دسته‌بندی کرده است که عبارتند از: «آزادی‌های مربوط به اعمال فردی»، «آزادی‌های اندیشه»، «آزادی‌های تجمع»، و «آزادی‌های اقتصادی و اجتماعی».

مؤتمنی (۱۳۸۲) مجموعه آزادی‌هایی را که در یک جامعه، افراد از آن بهره‌مند هستند، اصطلاحاً حقوق یا آزادی‌های فردی و یا حقوق اساسی فرد و یا حقوق عمومی شهروندان و یا حقوق بشر و شهروند و یا آزادی‌های عمومی نامیده است.

بوشهری (۱۳۸۴) در کتاب حقوق اساسی، اصول و قواعد حقوق فردی را که در قوانین اساسی اکثر کشورهای جهان پیش‌بینی و یا عملاً به وسیله محاکم و مراجع سیاسی به رسمیت شناخته شده را به سه دسته «آزادی شخصی»، «حقوق ناشی از اجرای عدالت» و «حقوق مالی» تقسیم‌بندی کرده است.

هاشمی (۱۳۸۴) با بیان این که اصول پایه‌گذار حقوق بشر شامل اصل حیثیت و منزلت انسانی، اصل آزادی، اصل برابری و برادری می‌شوند، موضوعات اساسی حقوق بشر را به این ترتیب دسته‌بندی کرده است: امنیت، آزادی‌های فکری، آزادی‌های گروهی، حقوق و آزادی‌های افراد در اداره امور کشور، حقوق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، حقوق بشر در موارد خاص.

با توجه به موارد فوق و با توجه به اهداف پژوهش، از تقسیم‌بندی چهارگانه ذیل استفاده شده است:

(الف) حقوق و آزادی‌های شخصی: این آزادی‌ها که آن‌ها را آزادی‌های مطلق و یا آزادی‌های تن نیز می‌نامند، یکی از مهم‌ترین حقوق فردی است و آن بدین معنا است که فرد در رفت و آمد و اختیار مسکن در داخل و یا خارج از کشور و همچنین در زندگی و روابط خصوصی آزاد بوده و نیز از هرگونه تعرض و تجاوز نسبت به جان و مال، خانه و زندگی خود مصون باشد. آزادی شخصی پایه و شالوده همه حقوق و آزادی‌ها است زیرا وقتی انسان آزادی و یا تامین نداشته باشد، استفاده از سایر حقوق و آزادی‌ها نیز برای او مفهومی نخواهد داشت. این نوع آزادی به اعتبار تن انسان برای او به موجب قانون شناخته شده است و آن‌ها عبارتند از: حق زندگی و اختیار تن، امنیت شخصی، آزادی رفت و آمد، آزادی و مصونیت مسکن و مصونیت مکاتبات، مکالمات و مخابرات و اسرار شخصی و امنیت قضایی (اجرای عدالت) شامل حق دفاع دادخواهی را نیز مؤلفان جزء این گروه به‌شمار می‌آورند.

(ب) حقوق و آزادی‌های فکری: این آزادی‌ها به اعتبار فکر آدمی است مانند آزادی عقیده و بیان، آزادی دسترسی به اطلاعات، آزادی مطبوعات، آزادی اجتماعات، آزادی احزاب، آزادی مذهب.

(ج) حقوق و آزادی‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی: این دسته از آزادی‌ها به اعتبار بستگی‌های اجتماعی و مادی که بشر در اجتماع دارا است مانند حق داشتن کار، حق انتخاب آزادانه کار و شغل، حق تأمین اجتماعی و حق مالکیت شخصی، آزادی کسب و کار و صنعت و بازرگانی و غیره، حق تابعیت، حق تشکیل سندیکا.

(د) حقوق بشر در موارد خاص: صرف اعلام آزادی‌های عمومی برای تحقق آن‌ها کافی نیست بلکه لازم است دولت برای از بین بردن تبعیضات، بی‌عدالتی‌ها و نابرابری‌های ناشی از آزادی‌ها نقش فعالی بر عهده گیرد و در این زمینه وسایل و امکانات مادی لازم را در اختیار گروه‌های اجتماعی قرار دهد. برای نیل به این هدف امروزه حقوق تازه‌ای به فهرست حقوق و آزادی‌ها افزوده شده است که عبارتند از: تأمین آزادی‌های سیاسی و اداره امور از طریق آرای عمومی، رفع تبعیض و ایجاد امکانات عادلانه، تساوی عموم در برابر قانون، احترام به پیروان مذاهب دیگر و رعایت حقوق اقلیت‌ها، رعایت حقوق زن در تمام جهات، حمایت مادران در دوران بارداری و حضانت فرزند، حمایت از کودکان بی‌سرپرست، ایجاد بیمه‌های خاص بیوگان و زنان سالخورده.

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش در سایر کشورها نشان می‌دهد که توجه به حقوق ملت و لزوم توجه به آن از طریق آموزش‌های رسمی و غیر رسمی مورد توجه بسیاری از محققان در حوزه‌های حقوق، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و تعلیم و تربیت

می‌باشد. در این رابطه مباحثی چون آموزش دمکراسی، آموزش حقوق بشر و آموزش شهروندی شکل گرفته‌اند. همچنین سازمان‌های بین‌المللی مانند یونسکو و یونیسف بخش مهمی از فعالیت‌های خود را به ایجاد زمینه‌های لازم برای فراگیر شدن آموزش‌های لازم در ارتباط با حقوق ملت اختصاص داده‌اند. ریچارد برودی (۲۰۰۰)، ویلیام ایرز، تریز کوئنگ و جین هانگ (۱۹۹۸)، لندن بایر (۱۹۹۶)، مایکل اپل و جیمز بین (۱۹۹۵) از جمله صاحب‌نظرانی هستند که به اهمیت نقش مدارس در تثبیت آگاهی‌های شهروندان از حقوق‌شان اشاره دارند.

در سال‌های گذشته به آگاه کردن دانش‌آموزان نسبت به حقوق‌شان توجه زیادی شده است. اگرچه عمده این آموزش‌ها تحت عنوان آموزش حقوق شهروندی و یا آموزش حقوق بشر دنبال شده است، بررسی محتوای این برنامه‌ها نشان می‌دهد که یکی از اهداف اصلی این برنامه‌ها آموزش حقوق مردم به آنان می‌باشد. همچنین صاحب‌نظران بر استفاده از ظرفیت آموزش و پرورش برای پیگیری این گونه آموزش‌ها تأکید دارند. در این رابطه سمیناری در سال ۲۰۰۷ در مغرب با عنوان «نقش سیستم‌های آموزش رسمی در ارتقای رفتارهای شهروندی برگزار شد. چارلز کوئیگلی مدیر مرکز آموزش‌های شهروندی در آخرین گزارش خود در سال ۲۰۰۷ می‌نویسد:

«برای سال‌های متوالی بسیاری از متخصصان آموزش حقوق شهروندی بر این اعتقاد بودند که ضعف اساسی دانش‌آموزان ما این است که آن‌ها به اندازه کافی در مورد حقوق مردم و درباره دولت چیزی نمی‌دانند، یا این که آن‌ها بسیار کم، بسیار دیر و به صورت نامناسبی تعلیم دیده‌اند. اما نتایج بررسی‌ها این حقیقت را مورد تأکید قرار می‌دهند که در دهه‌های گذشته سیاست‌ها و برنامه‌های آموزشی هرچه بیش‌تر و بیش‌تر بر تربیت نیروی کار به‌جای شهروند تمرکز داشته‌اند.»

ریچارد ناسیو (۲۰۰۷) مدیر مرکز برنامه‌های بین‌المللی ارتقای آموزش شهروندی با اشاره به سخنان جرج واشنگتن مبنی بر این که صدای مردم زمانی شنیده خواهد شد که آن‌ها آموزش دیده باشند معتقد است مردم باید آموزش ببینند تا بتوانند نقش خود را به‌خوبی ایفاء نمایند.

چراغی و همکاران (۱۳۸۴) در مقدمه کتاب «اولین گام‌ها برای آموزش حقوق بشر» در رابطه با اهمیت آموزش حقوق بشر می‌نویسند: «آموزش حقوق بشر کمک به مردم برای رشد و تعالی و رسیدن به نقطه‌ای است که حقوق بشر را درک نمایند و احساس کنند که این حقوق مهم هستند و باید به آن‌ها احترام گذاشت و از آن‌ها دفاع کرد» (ص ۱۱). در ارتباط با این موضوع در داخل کشور تحقیق مشابهی انجام نشده است، ولی چند پژوهش که نزدیک به موضوع پژوهش می‌باشند انجام شده که در این قسمت به‌صورت خلاصه مرور می‌شوند.

۱. تحقیقات انجام شده در ایران در قالب پایان‌نامه

بهشتی‌فر (۱۳۷۷) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «مبانی فقهی فصل سوم قانون اساسی» به بررسی حقوق مشروع ملت پرداخته است. وی در این تحقیق نتیجه گرفته حقوق مشروع ملت بر نظام آفرینش و واقعیت‌های وجودی بشر مبتنی بوده و پاسخی منطقی و معقول به مقتضیات و نیازهای فطری و طبیعی وی به‌شمار می‌رود.

سرداری (۱۳۷۷) در پایان‌نامه خود با عنوان «نگرشی بر اصول حاکمیت و حقوق ملت» انواع حاکمیت در ارتباط با حقوق ملت را از دیدگاه طرفداران نظریه الهی و نظریه دموکراسی مورد بررسی قرار داده است.

نجفی (۱۳۸۴) پایان‌نامه خود را تحت عنوان «مفهوم حقوق شهروندی و حقوق قضایی شهروندان در نظام حقوقی ایران» به بررسی حقوق شهروندی در نظام حقوقی ایران پرداخته است.

۲. تحقیقات انجام شده در خارج از ایران

لارنس جرارد مکدونالد (۲۰۰۳) در پژوهشی با عنوان «رویکردهای سنتی به آموزش شهروندی، جهانی شدن، به طرف یک چهارچوب برای آموزش صلح»، اشاره می‌کند که آموزش شهروندی در قلمرو مطالعات اجتماعی باید دانش‌آموزان را به دانش، نگرش‌ها، مهارت‌ها، ارزش‌ها و حالات رفتاری مناسب مجهز نمایند تا قادر باشند به صورت فعال و آگاهانه با چالش‌های قرن ۲۱ مواجه شوند.

هیترووک (۲۰۰۷) در پژوهشی با بررسی چشم‌اندازهای فلسفی آموزش حقوق شهروندی اشاره دارد که آموزش نقش عمده‌ای را در تأثیرگذاری روی یادگیری کودکان در مدرسه و خارج از مدرسه ایفا می‌کند و سیاست‌های آموزش شهروندی روی مشارکت بیش‌تر مردم اثر می‌گذارد.

باربارا لویک (۱۹۹۷) در رساله دکترای خود با عنوان «آموزش شهروندی، نقش برنامه‌های درسی آموزش شهروندی در کارآمدی نوجوانان»، به بررسی نقش مدارس و برنامه‌های درسی در ارتقای آگاهی‌های لازم برای زندگی شهروندی می‌پردازد. وی اشاره دارد که مدراس اولین فرصت را برای بچه‌ها فراهم می‌آورند تا با مؤسسات حکومتی در تعامل باشند. دیوید سوارز (۲۰۰۶) در رساله دکترای خود با عنوان «خلق شهروندان جهانی، پیدایش و توسعه آموزش حقوق بشر» به بررسی مفهوم و تاریخچه آموزش حقوق بشر و اهمیت آن می‌پردازد. وی با طرح این سؤال که چه مکانیسم‌هایی باعث گسترش آموزش حقوق بشر می‌شوند، در بررسی میزان توجه به آموزش حقوق بشر سه عامل را مورد بررسی قرار داده است:

۱. تعداد سازمان‌های غیر دولتی که در این زمینه کار می‌کنند؛
  ۲. تعداد انتشارات مربوط به حقوق بشر؛
  ۳. تعداد کشورهای که برنامه‌های درسی حقوق بشر را در برنامه درسی رسمی وارد کرده‌اند. و نتیجه می‌گیرد که آموزش حقوق روز به روز یک موضوع جهانی می‌شود.
- کارولین باربر و همکاران وی (۲۰۰۵) در پژوهشی با عنوان نگرش اجتماعی دانش‌آموزان و مشارکت سیاسی مورد انتظار، با توجه به اهمیت آموزش حقوق و نقش مدارس در این زمینه مقیاسی را برای سنجش این نگرش‌ها تهیه کرده‌اند که در آن به حق رأی دادن، عضویت در گروه‌های سیاسی، مشارکت در امور سیاسی و آگاهی دادن در مورد مسئولیت‌های حکومت توجه کرده‌اند.

یافته‌های پژوهش

سؤال پژوهشی ۱- آیا در میزان توجه به حقوق ملت در متون درسی در حیطه‌های مختلف شامل: حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی حقوق و آزادی‌های فکری، حقوق اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی، و حقوق بشر در موارد خاص تفاوت معنی‌داری وجود دارد؟

برای پاسخ به این سؤال، ده کتاب علوم اجتماعی دوره آموزش عمومی رسمی کشور (از سوم ابتدایی تا پیش‌دانشگاهی) مورد بررسی قرار گرفته است و پس از تحلیل محتوا موارد مرتبط با حقوق ملت استخراج شده است. سپس فراوانی هر مفهوم به تفکیک کتاب به صورت مجموع فراوانی‌ها، درصد و رتبه هر کدام از مؤلفه‌ها مربوط در هر کدام از کتاب‌های درسی استخراج شده است. مجموع فراوانی‌های (۱۵۵) مورد است مطابق نتایج به دست آمده کتاب اول متوسطه با ۳۴ مورد بیش‌ترین فراوانی و کتاب چهارم ابتدایی با ۰ مورد کم‌ترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. جدول شماره (۱) فراوانی‌های مشاهده شده را به تفکیک کتاب‌های درسی نشان می‌دهد.

جدول شماره (۱): فراوانی هر یک از حیطه‌های حقوق ملت

جمع	پیش‌دانشگاهی	سوم متوسطه	دوم متوسطه	اول متوسطه	سوم راهنمایی	دوم راهنمایی	اول راهنمایی	پنجم ابتدایی	چهارم ابتدایی	سوم ابتدایی	سال تحصیلی
											مفاهیم کلیدی حقوق ملت
۱۷	۶	۰	۴	۱	۳	۰	۲	۱	۰	۰	A: حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی
۳۲	۲	۷	۴	۱۰	۲	۲	۲	۳	۰	۰	B: حقوق و آزادی‌های فکری
۵۵	۱	۸	۹	۶	۱۲	۹	۰	۸	۰	۲	C: حقوق، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۵۱	۵	۴	۱۱	۱۷	۹	۰	۰	۵	۰	۰	D: حقوق بشر در موارد خاص
۱۵۵	۱۴	۱۹	۲۸	۳۴	۲۶	۱۱	۴	۱۷	۰	۲	جمع

برای سنجش معنادار بودن تفاوت‌های مشاهده شده در فراوانی هر یک از حیطه‌ها، آزمون آماری مجذور کای انجام شده است. از آن‌جا که مجذور کای به دست آمده از مقدار جدول با درجه آزادی ۳ بزرگ‌تر می‌باشد، نتیجه‌گیری می‌شود که تفاوت در فراوانی‌های مشاهده شده معنادار است و در محتوای کتاب‌های درسی به حقوق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بیش‌تر و به حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی کم‌تر توجه شده است.

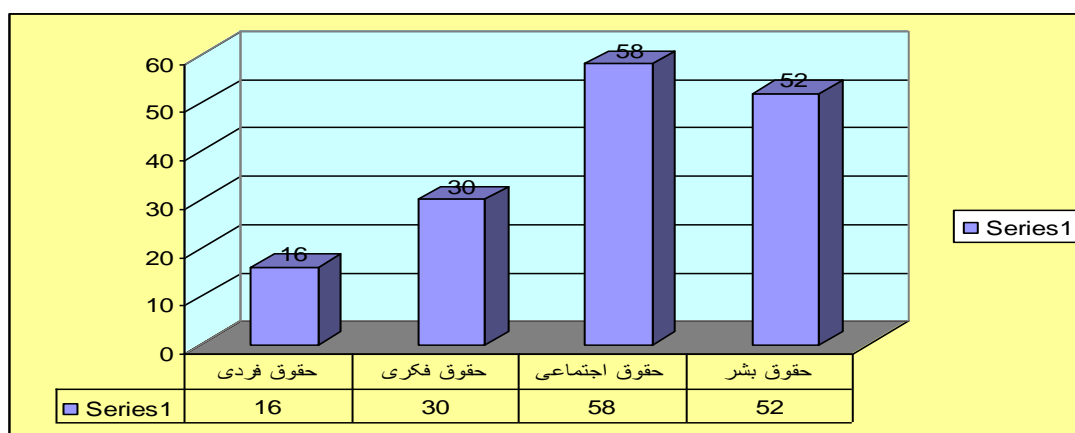
جدول شماره (۲): مقایسه فراوانی‌ها در هر یک از حیطه‌ها

مفاهیم فراوانی	حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی	حقوق آزادی‌های فکری و	حقوق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی	حقوق بشر در موارد خاص	جمع
فراوانی‌های مشاهده شده	۱۷	۳۲	۵۵	۵۱	۱۵۵

p < 0.01 DF:
 **۱۴/۷۲ Chi square :

نمودار شماره (۱): مقایسه فراوانی‌ها

سؤال پژوهشی ۲- آیا در میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های حقوق اساسی ملت در درون هر یک از حیطه‌های چهار

گانه تفاوت معنی داری وجود دارد؟

برای پاسخ به این سؤال، فراوانی‌های مشاهده شده در هر یک از مؤلفه‌ها با هم مقایسه شده است. مفروض اساسی این مقایسه، اهمیت یکسان هر یک از مؤلفه‌ها می‌باشد و با عنوان فراوانی مورد انتظار مبنای انجام آزمون آماری بوده است. همچنین با توجه به حجم کتاب‌های درسی و تعداد مؤلفه‌های حقوق ملت فراوانی مطلوب نیز که در بردارنده وضعیت مطلوب و بهینه در توجه به حقوق ملت در متون درسی می‌باشد، مبنای مقایسه در نمودارها قرار گرفته است.

الف - تاچه میزان به هر یک از مؤلفه‌های حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی در محتوای کتاب‌های درسی مدارس به صورت متوازن توجه شده است؟

جدول شماره (۳): مقایسه فراوانی‌ها در حیطه حقوق و آزادی‌های شخصی

شماره	A: حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی	تعلیمات اجتماعی سوم ابتدایی	تعلیمات اجتماعی چهار ابتدایی	تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی	اجتماعی اول راهنمایی	اجتماعی دوم راهنمایی	اجتماعی سوم راهنمایی	جامعه شناسی اول دبیرستان	جامعه شناسی دوم دبیرستان	جامعه شناسی سوم دبیرستان	جامعه شناسی پیش دانشگاه	مجموع	درصد
۱	حق زندگی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۲	آزادی رفت و آمد	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۳	اختیار مسکن، مصونیت خانه و مسکن	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۴	مصونیت و امنیت شخصی، مصونیت مکاتبات، مکالمات تلفنی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۵	آزادی در زندگی داخلی و خصوصی، مصونیت حیثیت، جان، مسکن و شغل اشخاص از تعرض	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۶	حق دفاع و اجرای عدالت، منع بازداشت افراد، مراجعه به دادگاه‌های صالح، داشتن وکیل، ممنوعیت شکنجه	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۷	آزادی تن، منع بردگی و استثمار	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
مجموع		۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
ع		۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	فراوانی مورد انتظار در مفهوم: ۲/۴۲ Chi square: ۱۳/۱۸** *p<0.05												

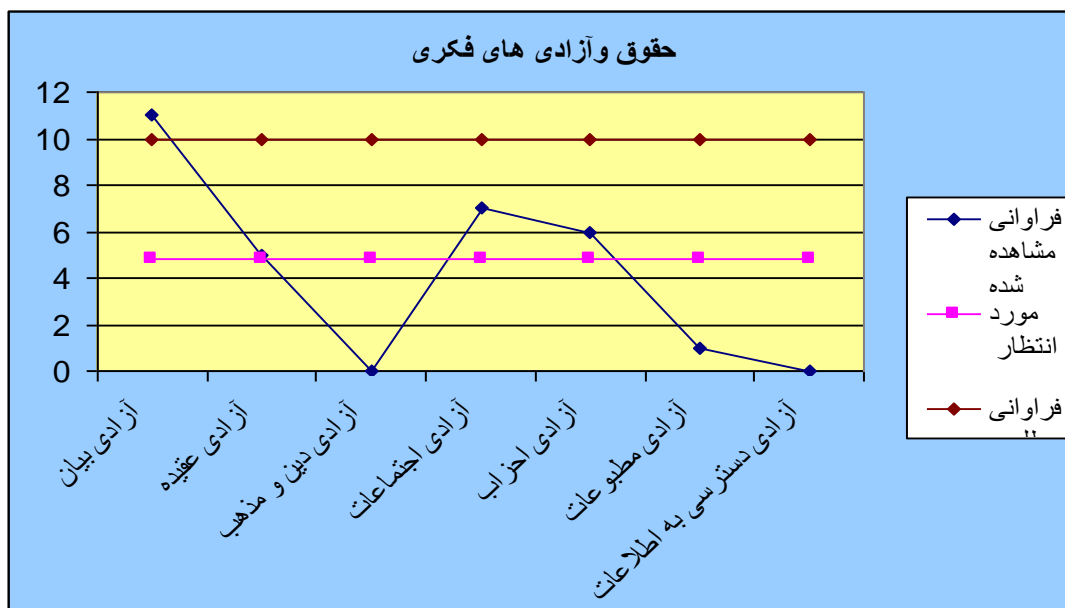
از آن جایی که مجذور کای به دست آمده از مقدار جدول در حد ۰/۰۱ بزرگ‌تر است، نتیجه این که تفاوت‌های مشاهده شده در فراوانی‌ها معنی‌دار است. در این رابطه مؤلفه شماره (۶) بیش‌تر از حد انتظار و سایر مؤلفه‌ها کم‌تر از حد انتظار مورد توجه قرار گرفته‌اند. این در حالی است که هیچ یک از مؤلفه‌ها در حد مطلوب که فراوانی (۱۰) برای هر مورد می‌باشد، مورد توجه قرار نگرفته‌اند. نمودار شماره (۲) فراوانی‌های مشاهده شده مربوط به حقوق و آزادی‌های شخصی را با فراوانی‌های مورد انتظار و فراوانی‌های مطلوب مقایسه می‌کند.

		۲	۷	۴	۱۰	۲	۲	۲	۳	۰	۰	مجموع
		فراوانی مورد انتظار در مفهوم: ۴/۵۷ $p < 0.01$ $\chi^2 = 28.30^{**}$										ع

از آن جا که مجذور کای به دست آمده از مقدار جدول در حد ۰,۰۱ بزرگ تر است نتیجه این خواهد بود که تفاوت های مشاهده شده در فراوانی های مربوط به هر یک از مؤلفه های مربوط به حقوق و آزادی های فکری معنادار است. بنابراین نتایج به دست آمده مؤلفه های آزادی بیان شماره (۱)، آزادی گروه بندی و تجمع شماره (۴) و آزادی احزاب و اجتماعات شماره (۵) بیش تر از حد انتظار، و آزادی عقیده شماره (۲) در حد انتظار، و سایر مؤلفه ها یعنی آزادی دین و مذهب شماره (۳)، آزادی مطبوعات شماره (۶) و آزادی دسترسی به اطلاعات شماره (۷) اصلاً مورد توجه قرار نگرفته اند. این در حالی است که فقط مؤلفه شماره (۱)، یعنی آزادی بیان در حد مطلوب مورد توجه قرار گرفته و سایر مؤلفه ها کم تر از حد مطلوب مورد توجه قرار گرفته اند. نمودار شماره (۲) فراوانی های مشاهده شده مربوط به حقوق و آزادی های فکری را با فراوانی های مورد انتظار و فراوانی های مطلوب مقایسه می کند.

نمودار شماره (۳)

- تا چه میزان به هریک از مؤلفه های حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در محتوای کتاب های درسی مدارس به صورت متوازن توجه شده است؟

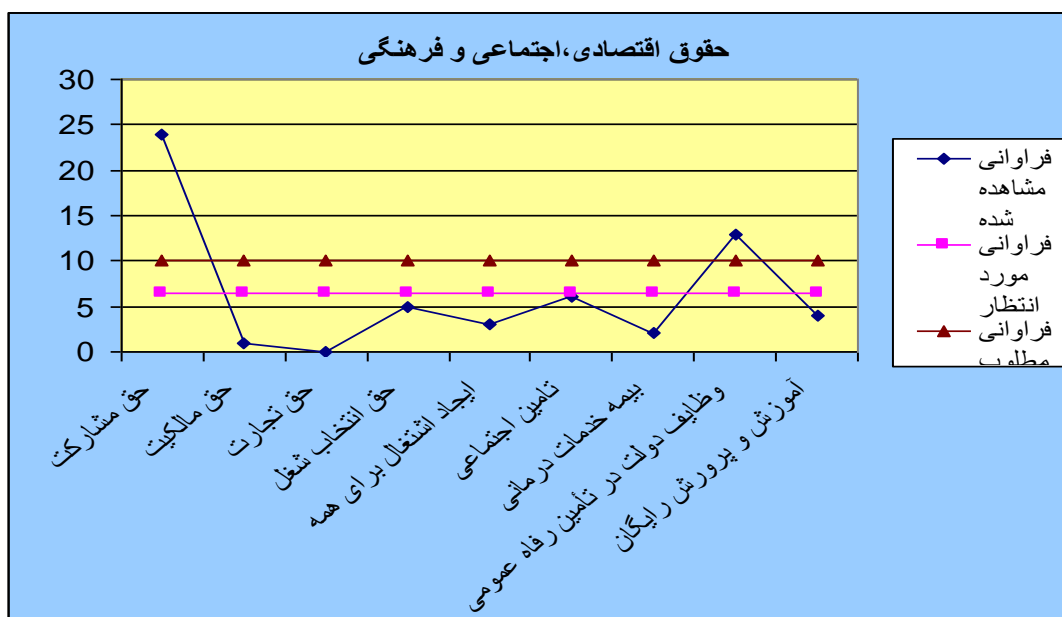
جدول شماره (۵)

شماره	C: حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۱	حق مشارکت در تعیین سرنوشت : الف : انتخاب شدن ب : انتخاب کردن
۲	حق مالکیت
۳	حق تجارت و بازرگانی
	تعلیمات اجتماعی سوم ابتدایی
	تعلیمات اجتماعی چهارم ابتدایی
	تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی
	اجتماعی اول راهنمایی
	اجتماعی دوم راهنمایی
	اجتماعی سوم راهنمایی
	حمايه شناس اول دبستان
	جامعه شناسی دوم دبیرستان
	جامعه شناسی سوم دبیرستان
	حمايه شناسی دانشگاه
	مجموع
	۱۰۰

۴	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	حق انتخاب شغل	۴
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	ایجاد اشتغال برای همه مردم	۵
۶	۰	۱	۲	۰	۱	۲	۰	۰	۰	۰	۰	برخورداری از تأمین اجتماعی	۶
۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۰	بر خورداری از خدمات درمانی، بهداشتی و مراقبت‌های درمانی به صورت بیمه	۷
۱۴	۱	۰	۲	۰	۳	۶	۰	۰	۰	۰	۲	توجه به وظایف دولت در قبال مردم (رفاه عمومی)	۸
۴	۰	۲	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	آموزش و پرورش رایگان	۹
	۱	۸	۹	۶	۱۲	۹	۰	۸	۰	۲		مجموع	
فراوانی مورد انتظار در مفهوم ۶/۱۱ $p < 0.01$ * $\chi^2_{75/64}$ Chi square:													

از آنجا که مجذور کای به دست آمده از مقدار جدول در حد ۰,۰۱ بزرگتر است، نتیجه می‌گیریم که تفاوت مشاهده شده در فراوانی‌ها معنادار است. بنابر نتایج به دست آمده مؤلفه‌های شماره (۱) یعنی حق مشارکت در تعیین سرنوشت شامل انتخاب شدن و انتخاب کردن و شماره (۸) یعنی توجه به وظایف دولت در قبال مردم (رفاه عمومی) بیش‌تر از حد انتظار، مؤلفه شماره (۶) برخورداری از تأمین اجتماعی در حد انتظار و سایر مؤلفه‌ها کم‌تر از حد انتظار توجه شده است. همچنین در مقایسه با فراوانی‌های مطلوب نیز مؤلفه‌های شماره (۱) و (۸) بیش‌تر از حد مطلوب نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند، این در حالی است که سایر مؤلفه‌ها کم‌تر از حد مطلوب مورد توجه قرار گرفته‌اند. نمودار شماره (۳) فراوانی‌های مشاهده شده مربوط به حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را با فراوانی‌های مورد انتظار و فراوانی‌های مطلوب مقایسه می‌کند.

نمودار شماره (۴)

۴- تاچه میزان به هریک از مؤلفه های حقوق بشر در موارد خاص در محتوای کتاب های درسی مدارس به صورت متوازن توجه شده است؟

جدول شماره (۶)

شماره	D: حقوق بشر در موارد خاص										
	سوم	چهارم	پنجم	اجتماعی اول راهنمایی	اجتماعی دوم راهنمایی	اجتماع سه دهم	جامعه شناسی اول دبیرستان	جامعه شناسی دوم دبیرستان	جامعه شناسی سوم دبیرستان	جامعه شناسی دانشگاه	مجموع
۱	۰	۰	۴	۰	۰	۷	۱۱	۲	۲	۱	۲۷
۲	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۷	۲	۱	۱۱
۳	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۴	۲	۰	۲	۹
۴	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۴
۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱

جمع‌بندی

در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت کتاب‌های درسی فعلی تا وضعیت مطلوب از نظر توجه به آموزش حقوق ملت فاصله دارند. گرچه می‌توان گفت در این مجموعه کتاب‌ها به گسترش روحیه دموکراسی و آشنا کردن دانش‌آموزان با حق تعیین سرنوشت آن‌ها توجه شده است، اما بسیاری از حقوق ملت در این مجموعه کتاب‌ها با بی‌توجهی روبرو شده‌اند.

پیشهادات

با عنایت به عدم توجه مطلوب به حیطه‌های چهارگانه حقوق ملت در کتاب‌های درسی پیشنهاد می‌شود در کتاب‌های درسی توجه کافی به هر یک از این حیطه‌ها مبذول شود. با توجه به این که آشنا بودن مردم با حقوق‌شان گام اول برخورداری آحاد مردم جامعه از حقوق و آزادی‌هاست، و آموزش و پرورش برای گستره فراگیر خود بهترین محمل برای این امر است و باید از ظرفیت‌های آموزش و پرورش برای فراگیر کردن حقوق به‌طور کلی و حقوق ملت استفاده شود. - در حوزه حقوق و آزادی‌های فردی و شخصی لازم است به مواردی که کم‌تر از حد انتظار مورد توجه قرار گرفته شامل حق زندگی، آزادی رفت و آمد، مصونیت مسکن، و حمایت از حریم خصوصی توجه کافی مبذول شود. - در حیطه حقوق و آزادی‌های فکری، ضروری است به مواردی همچون آزادی دین و مذهب، آزادی مطبوعات و دسترسی به اطلاعات، بیش‌تر پرداخته شود.

- در زمینه حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی لازم است به مواردی که کم‌تر از حد انتظار مورد توجه قرار گرفته شامل حق مالکیت، حق تجارت و بازرگانی، حق انتخاب شغل و ایجاد اشتغال برای همه مردم، حق برخورداری از خدمات درمانی و بیمه و آموزش و پرورش رایگان توجه کافی مبذول شود. - به همین ترتیب در حیطه حقوق بشر در موارد خاص، ضروری است به مواردی که کم‌تر از حد انتظار مورد توجه قرار گرفته شامل رعایت حقوق زن در تمامی جهات، حمایت از مادران در زمان بارداری و حضانت فرزند، حمایت از کودکان بی‌سرپرست، ایجاد بیمه‌های خاص بیوگان و زنان سالخورده، بیش‌تر پرداخته شود.

منابع

- بوشهری، جعفر (۱۳۸۴)؛ **حقوق اساسی و حقوق اساسی تطبیقی**، شرکت سهامی انتشار.
- بهشتی فر، علی (۱۳۷۷)؛ **مبانی فقهی فصل سوم قانون اساسی (حقوق ملت)**، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.
- چراغی خلیل، باقرزاده ژاله و سعید قریشی (۱۳۸۴)؛ **اولین گام‌های آموزش حقوق بشر**، تهران، انتشارات شورا.
- سرداری، محمدحسین (۱۳۷۷)، **نگرش بر اصول حاکمیت و حقوق ملت**، پایان نامه کارشناسی ارشد - دانشگاه تهران.
- طباطبایی مومنی، منوچهر (۱۳۸۲)؛ **آزادی‌های عمومی و حقوق بشر**، انتشارات دانشگاه تهران.
- قاضی، سید ابوالفضل (۱۳۸۳)؛ **حقوق اساسی و نهادهای سیاسی**، تهران: نشر میزان، چاپ یازدهم.
- مجدی، الخلیل، **حقوق الانسان و حقوق المواطنة**، ایلاف اول جریده الکترونیه عربیه، ۲/ ۶/ ۲۰۰۸.
- هاشمی، سید محمد (۱۳۸۴)؛ **حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران**، تهران: نشر میزان، چاپ ششم.
- هاشمی، سید محمد (۱۳۸۴)؛ **حقوق بشر و آزادی‌های اساسی**، تهران: نشر میزان، چاپ اول.
- هومن، حیدرعلی (۱۳۷۷)، **تحلیل داده‌های طبقه‌ای و مدل‌های خطی لگاریتمی در پژوهش علمی**، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی.

The attention to the issue of nation's right in the contents of Iranian social studies school textbooks

Abstract

This study examines the amount of attention to nation's right in the content of Iranian school textbooks. The right of the nation is a part of the human right recognized by the government in the constitution law. Therefore, it is expected that this issue is considered in formal school education.

Present research is conducted as a survey in two stages. The first stage includes the study of literature and basic principal of nation's right, and review the Iranian constitution law to deduce and extract the basic components of nation's right. The second phase includes analysis of curriculum content .In this stage the amount of content consistent with the fundamental components of nation's right were identified. Statistical population includes all social studies and sociology textbooks in formal school education that has been prepared by the Ministry of Education. Descriptive and inferential methods are used to analyze the results.

This study shows the current textbooks have not considered the nation's right as acceptable. Although some components, such as people's rights to participate in determining the future have been considered, but some basic individual and social rights such as freedom of thought are not considered adequately.

Keywords: human rights, curricula, the nation's rights, human right education